

І.В. Олійник

УЧАСТЬ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ТОРГІВЛІ ЗЕМЛЕЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

За прогнозами футурологів, головним стратегічним ресурсом майбутнього буде не нафта чи газ, а продукти харчування, яких вже зараз катастрофічно не вистачає і ціни на які невпинно зростають в усьому світі. Україна в перспективі – це потужна аграрна держава, з такими конкурентними перевагами, як альтернативне використання аграрної продукції на біопаливо та виробництво екологічно чистих продуктів харчування. Серйозною перешкодою на цьому шляху є хронічний дефіцит у аграріїв фінансових ресурсів через мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення та відсутність у суспільстві чіткого розуміння того, що капіталізація землі – це передусім іпотека, а не торгівля. Проблема запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення вимагає комплексного дослідження наслідків такого кроку для різних соціальних груп, насамперед для селянства. Досвід аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX століття на Правобережній Україні може стати істотним фактором в обранні найбільш оптимальної альтернативи подальшої політики у сфері АПК.

Економічні наслідки торгівлі землею в другій половині XIX – на початку XX ст. проаналізували українські історики М. Якименко та О. Краснікова [1]. О. Краснікова дослідила також специфіку діяльності банків з кредитування купівлі земельних угідь [2]. Важливі відомості для розуміння механізму формування цін на землю знаходимо у монографії радянського історика П. Теличука [3]. Разом із тим, регіональна специфіка становлення ринку землі та участь у ньому селянства потребують подальших досліджень. Автор статті ставить за мету дослідити участь селянства Правобережжя у торгівлі землею у другій половині XIX – на початку XX ст.

Як же здійснювалась купівля-продаж землі на Правобережжі України у досліджуваній період та які наслідки мав цей процес? Першим актом масового продажу поміщиками належної їм на правах приватної власності землі була сама реформа 1861 року. За 6602,4 тис. дес. землі, що їх передали поміщики 2 318 000 колишніх кріпаків, протягом 49 років мало бути сплачено 170, 5 млн. крб. при ринковій вартості цих угідь 138, 4 млн. крб., тобто на 23,2% меншій [1, 3]. Часто земля, яку селянин одержував у наділ, не коштувала навіть третини того, що він повинен був за неї заплатити, коли ж люди не бажали брати такі землі, то купівлі їм нав'язувалися.

Розроблена у петербурзьких кабінетах реформа 1861 року закріпила вражаючу диспропорцію у розподілі земельних угідь, яка, на думку сучасного французького дослідника Д. Бовуа, стала підґрунтям конфлікту між звільненими українськими селянами, з одного боку, та польськими і російськими землевласниками – з іншого [4, 128]. Разом із тим, реформа позбавила дворян монопольного права на землю. Спонукають до роздумів твердження багатьох економістів про те, що якби еволюційний процес ліквідації поміщицького землеволодіння та його

перехід до селян не було перервано, то на терені колишньої Російської імперії вже у 30–40 роки XX ст. не залишилось би скільки-небудь помітного дворянського землеволодіння [5, 211]. Тобто остаточна зміна земельного власника, яка трапилась внаслідок революції, сталася б дещо пізніше, але за значно сприятливіших умов для селянського господарства. Однак, припущення завжди залишаються тільки припущеннями.

30 липня 1863 року видається відомий указ Олександра II, згідно з яким з 1 вересня 1863 року тимчасовозобов'язані селяни Правобережжя переходили до розряду селян-власників, уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі [6, 112]. Селянам надавалися значні знижки на оголошену в інвентарях вартість землі. Іноді вони перевищували офіційно дозволених 20%, сягаючи 50% і більше. Так, у Київській губернії платня з десятини селянам зменшувалася з амплітудою від 22% до 69% [7, 8].

На перший погляд, вже з 1863 року шальки терезів у динаміці земельних відносин починають повільно схилитись на бік селянства Правобережжя. Упродовж 1863–1905 рр. селянські надільні землі зросли на 1922 тис. дес. Дворянське землеволодіння з року в рік зменшувалося, хоча не й так помітно як в інших українських губерніях. У 1905 р. його розмір становив 4958 тис. дес., що на 25% нижче від рівня 1863 року [8]. Та коли врахувати той факт, що на 1905 рік шестимільйонному селянству Правобережжя належало лише на 1 млн. дес. більше, ніж 7 тис. землевласників, то стане цілком зрозумілим, на чий ланак знаходив своє застосування надлишок селянської робочої сили. Загалом, дітичі Правобережної України втратили у 1862–1914 рр. менше третини своїх земель, тоді як аналогічний показник загалом по Україні становив 46,5% [6, 203].

Частка селян в усьому приватновласницькому землеволодінні Правобережжя у 1905 році складала 12,8%, тоді як у степових губерніях – 33,1%, а в лівобережних – 32,7% [6, 204]. Упродовж 1877–1905 рр. селяни Південно-Західного краю придбали 773 тис. дес. з 942 тис. дес. землі, втраченої поміщиками. Приватне землеволодіння всього українського селянства у 1862–1902 рр. зросло на 4603 тис. дес. [6, 205]. Найбільше землі купували селянські товариства, друге місце належало особистим купівлям. Розмір земельних придбань, здійснених всією селянською громадою був незначним. Середній обсяг особистої купівельної угоди на Поділлі у 1893–1906 рр. дорівнював 25,3 дес. Ця категорія покупців належала до більш заможної частини селянства. Середній обсяг купівельної операції, проведеної селянським товариством, становив 73,3 дес. [9, 25]. За товариською угодою стояли десятки, навіть сотні осіб, котрі об'єднувалися у товариства задля отримання позички від Селянського земельного банку, котрий скуповував землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавав їх у кредит селянам. Послугами банку користувалися переважно заможні селяни та селянські товариства. У кінці XIX ст. ділянки розміром до 10 дес. оцінювались у 156 крб. за десятину, від 10 до 20 дес. – у 67,9 крб., від 20 до 50 дес. – у 58,2 крб [1, 72].

Купівля правобережними селянами поміщицької землі була можлива лише у результаті збігу низки

сприятливих обставин. Серед широкого загалу поміщиків побутувала звична думка: продавати сусідню селянам означає зменшувати прибутки свого сусідземлевласника. Як відверто зізнався де Карієр, один із тогочасних дідичів, „Таке (тобто матеріально забезпечене, економічне незалежне – авт.) населення нам непотрібне, це не робітники” [10, 85]. Проаналізувавши мемуари багатьох польських землевласників, Д. Бовуа дійшов висновку: світ, у якому жили мемуаристи, та й сама їхня ментальність були безнадійно архаїчними і негнучкими, скерованими на збереження кожної п'яді „польської землі” [4, 128].

Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю ще однією вагомою причиною повільних темпів збільшення особистої земельної власності селян Правобережжя була відсутність в останніх капіталів. Обмежені фінансові можливості відігравали фатальну роль у долі селян, котрі намагалися істотно покращити своє економічне становище шляхом купівлі землі у поміщиків. Наприкінці 90-х років XIX століття кілька найбідніших родин із с. Важного разом із іншими незаможними сім'ями з різних сіл Гайсинського повіту Подільської губернії здійснили відчайдушну спробу переселення на Волинь. Збувши своє майно, полишивши садиби, восени вони пішки вирушили до Луцького повіту, де місцевий поміщик продав їм землю по 78 крб. за десятину. Однак на цих землях селян зустріли німецькі колоністи-орендарі, котрим вони повинні були виплатити значну суму „відступного”. Втім Селянський поземельний банк не вважав за можливе надати більше 30 крб. на десятину. Переселенці потрапили у безвихідь: німецькі колоністи, отримавши гроші, залишили їм напівзруйновані хліви та землянки, до банківської позички доплатити виявилось нічим, бракувало коштів на обігрів та харчування під час зимівлі. Скупчені у землянках по декілька сімей в кожній, голодні селяни стали легкою здобиччю тифу. Навесні остаточно розорені та виснажені новосели втекли назад до Гайсинського повіту під загрозою позову з боку поміщика у зв'язку з розібраними на труни хлівами. При сприянні мирового посередника їм вдалося таки оселитись у своїх старих садибах [11, 102].

Доволі часто завадою при купівлі землі виявлялася елементарна необізнаність селянства. Під час мандрівок у народ Д. Мокрієвич запитав одного селянина, чому він не купує землі та висловив здогад, що той немає грошей. Селянин на це відповів: „Грошей знайшлося б для покупки, так, чоловіче добрий, з думками б'ємося. Може все-таки ділитимуть землю. Тепер за землю треба платити гроші, а землю поділять – гроші й пропадуть. То так і ждемо” [12, 73]. Траплялися випадки, коли селян свідомо вводили в оману місцеві поміщики. Так, у 1874 р. селянська громада містечка Соколяця Ушицького повіту Подільської губернії, володіючи усіма необхідними коштами, не змогла придбати землі містечка з публічних торгів. У скарзі на ім'я генерал-губернатора селяни звинувачують у цьому сусідню орендну власницю села Загорян А. Дейчман, котра за сприяння свого чоловіка-поляка і місцевого священика Бехневича ввела їх в оману, що ще не час з'являтися на торги та сама придбала маєток. Незабаром його було здано в оренду євреям, які визискували селян, користуючись їхньою працею за

безцінь. Селяни прохали призначити новий продаж частини містечка, прохання залишилося без задоволення [13, 5-6].

Не менш цікавим аспектом є розвиток орендних відносин між поміщиками та селянами. Землевласники Південно-західного краю, поляки за національністю, маючи змогу збувати збіжжя на західноєвропейських ринках, ще у XVII ст. почали приділяти сільському господарству особливу увагу. Вони володіли маєтками в десятки й сотні тисяч десятин, солідними капіталами та можливістю наймати у достатній кількості дешево робочу силу і надавали перевагу самостійному веденню свого господарства. Позбавлені нагоди реалізувати себе на державній службі, польські поміщики міцно трималися землі. Якщо вони і здавали маєтки в оренду, то великим капіталістичним орендарям, котрим селянство не становило жодної конкуренції. Посесори, своєрідний клас підприємців-орендарів, набиралися з корінної Польщі. З ними мало міцний зв'язок єврейство як джерело торгівельного капіталу. У Київських губернських відомостях за 1867 рік читаємо про те, що оренда надзвичайно поширена, євреї посунули у цьому сенсі поляків, а орендарів-селян відомо лише два приклади [7, 8]. Отже, поступово у краї утворилася група осіб, значно більш досвідчених у веденні сільського господарства, ніж шойно звільнені селяни. До її складу входили дідичі, орендарі й адміністративно-господарський персонал. Орендарі та потужна службова верства безпосередньо взаємодіяли з селянами і взаємини ці були небезхмарними. У травні 1887 року генерал-губернатор А. Дрентельн доручив своїм підлеглим з'ясувати усі обставини, пов'язані з діяльністю євреїв-орендарів Л. та С. Віленських, жителів містечка Чорнобиля Радомисльського повіту Київської губернії. Віленські займалися продажем орендованих поміщицьких маєтків селянам. Так, вони продали селянам Чернігівської губернії сервітутні землі, що входили до складу маєтку Колибань землевласника Івана Мейстера. Селяни у складі 32 родин спорудили будинки на придбаній у цих євреїв землі та згодом виявилися настільки обібраними останніми, що вимушені були залишити свої споруди та „йти за Амур” [14, 1].

У 1913 році унтер-офіцер Волинського губернського жандармського управління Лагоша повідомив, що селяни села Суемці Ізяславського повіту завадили орендареві Липковському зорати землю, котра межувала з селянськими полями і була спірною з землевласником графом Потоцьким. Селяни використовували її як випас і вимагали призупинити оранку до з'ясування приналежності землі [15, 21-22]. У 1914 році вже згадуваний унтер-офіцер Лагоша доповів керівництву про скарги селян с. Малі Цвільки Сербівської волості Новоград-Волинського повіту на управляючого маєтком Й. Шапіро. Незважаючи на наявність у селянської громади рішення Київської судової палати, котре дозволяло випас худоби на поміщицьких угіддях, Й. Шапіро всю худобу, яка опинялася на сервітутних полях займав і зачиняв на 2-3 дні до отримання за неї викупу. Орендар маєтку Русецький у розмові з селянами порадив їм „викинути свої права за вікно” [16, 7-8]. Чимало прикладів непорозумінь між

поляками, орендарями та селянством наводить і Д. Бовуа [4, 120].

Посесори виконували роль посередників між селянами та поміщиками, які мешкали у містах чи за кордоном. Вони сплачували поміщику за оренду маєтку оптом у кілька разів менше, ніж отримували за цю ж землю орендних виплат від селян. На початку 90-х рр. XIX ст. Т. Осадчий підрахував, що за такої системи оренди „вся вкладена праця селянина виявляється даремною” [17, 40-41]. Власне селянська оренда відіграла на Правобережжі незначну роль; досить сказати, що у половині повітів Подільської губернії вона не становила навіть одного відсотку від загальної площі надільних земель, а в окремих повітах була зовсім відсутня.

Рух землі між поміщицьким та селянським господарством міг розгорнутися ширше, якби не збереження системи сервітутів. У 1869 році нерозмежованих маєтків на Правобережжі налічувалось 6254 або 80,4 % [18, 58]. Правом сервітутів, за даними Д. Ріхтера, користувалися 54 % Київської та Подільської губернії та 71 % у Волинській губернії [19, 587]. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш розповсюдженими серед яких були толока, спільний вигін, сіножаті та випас худоби у лісах, риболовля. В ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни вимагали розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за втрату сервітутів. Поміщиками так само керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, а отже на сінокоси, випаси та ін.

Отже, селяни Правобережної України одними з перших у Російській імперії перейшли до розряду селян-власників. Їхня робоча сила перетворилася на повноцінний товар. Водночас товаром ставала і земля, яка після сплати викупної суми вже не поміщику, а державі, переходила у повне розпорядження окремого селянина. Відтепер селяни могли купувати у власність рухоме і нерухоме майно, продавати його, віддавати у заставу, розпоряджатися ним. Загалом у дев'яти українських губерніях в 1914 році 27,9% селян продали свої ділянки з метою купівлі іншої, кращої землі, 16,6% – з метою переселення, внаслідок розорення – 16,7%, пияцтва і безгосподарності – 6,3%. Спекуляція землею зафіксована у 10,9% випадків [1, 70].

На початку XX ст. селянин Правобережжя став активним гравцем на ринку землі, про що, зокрема, свідчить поступове зростання середніх обсягів наділів: на Поділлі – з 3,8 до 6,4 дес., у Київській губернії – з 5,8 до 7,1 дес., на Волині – з 7,9 до 11,1 дес. [20, 2]. Якщо перед запровадженням столипінської аграрної реформи у половині селянських господарств було 6-10 наділів у різних місцях, то вже наприкінці 1916 року черезсмужних володінь залишилося 1% [1, 73]. І це відбулося не за адміністративними рішеннями, а за бажанням самих селян, їхнім коштом, а також за рахунок кредитів іпотечних банків.

Регіональні кредитні установи другої половини XIX – початку XX ст. були представлені державним Селянським земельним банком, який з 1883 року почав скуповувати землі у розорених дрібних поміщиків і продавати їх у кредит селянам; акціонерним Київським земельним банком; кредитними та ощадно-позичковими товариствами; громадськими

ощадно-позичковим касами; волосними і сільськими банками; громадськими надлишковими капіталами; лікарняними допоміжними капіталами; сільським банком графині Браницької тощо. Згідно з даними офіційної статистики, станом на 1 січня 1909 року у різних іпотечних банках Правобережної України було заставлено 4 412 тис. дес. землі [21, 14].

Екскурс у регіональну аграрну історію пореформеного періоду дозволяє зробити актуальні за умов сучасного реформування аграрного сектору висновки. По-перше, запроваджувати аграрні перетворення потрібно з максимальним врахуванням соціальної справедливості. Враховуючи давню традицію індивідуального приватного володіння селянством землею, необхідно сприяти реальному переходу її у спадкову власність селян. Земля повинна стати повноцінним товаром, адже лише за цієї умови вдасться забезпечити широкомасштабне кредитування селянських господарств.

Потрібний спеціалізований іпотечний банк, який би здійснював тільки цей вид діяльності. Варто максимально розкрити потенціал застави. У світі існує навіть практика застави прав оренди землі. Що стосується торгівлі землею, то норми можна виписати так, як у цивілізованих країнах: продавати досвідченим фахівцям і лише для аграрного виробництва. У низці європейських країн батько не зможе продати чи передати землю своєму синові, якщо той не має відповідної освіти і сільськогосподарського досвіду. За використання угідь не за призначенням передбачено кримінальну відповідальність.

1. Якименко М., Краснікова О. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918рр.) // *Економіка України*. – 1999. – № 8.

2. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 6.

3. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. -К.: Видавництво Київського університету, 1973.

4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Основи, 1998.

5. Франк С.Л. По ту сторону „правого” і „лівого”: стаття по соціальної філософії // *Новий мир*. – 1990. – № 4.

6. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1959.

7. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // *Киевские губернские ведомости*. – 1867. – № 2.

8. Підраховано на основі даних “Статистики землевладения 1905 года”, губернії: Київська, Подільська, Волинська.

9. Движение землевладения в Подольской губернии. // *Экономическая жизнь Подолии*. – 1913. – №18-19.

10. Геринович В. Кам'янецьчина. Населення і його економічна діяльність. // *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*. – Кам'янець-Подільський, 1927.

11. Савостьянов А. А. Очерк хозяйственного быта 2 поселений в Гайсинском уезде Подольской губернии // *Земля и землевладельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии, Волинии)*. – К., 1899.

12. Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К.: Державне видавництво України, 1927.

13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 829. – Спр. 507.

14. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 540. – Спр. 88.

15. ЦДАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 137.
16. ЦДАК України. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 163.
17. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). – К., 1899.
18. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866 – 1990. – Днепропетровск, 1960.
19. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещицких крестьян и о сервитутах в юго и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39.
20. Фролов В. П. Характеристика крестьянского хозяйства и земельного фонда Подольской губернии. – Винница, 1917.
21. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 618.

О.М. Приймак

СОЦІАЛЬНИЙ ОБРАЗ СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Розкриття питань соціальної історії України не можливе без проведення досліджень мікрорівня. Особливе місце серед останніх посідає тема відтворення соціального образу представників різних історичних спільнот, спільностей, станів, класів тощо. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати архетип певної великої групи, що формувався у соціальній свідомості сучасників, а й є базою для відтворення багатоманіття соціальних портретів, наприклад, селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Мета статті полягає у відтворенні соціального образу південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Туленкова. Багатий фактологічний матеріал у цьому контексті міститься в монографіях та публікаціях В.Є. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленина, В.І. Наулка, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Таким чином, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження, предмет якого був би пов'язаний з соціальним образом південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть спонукала автора до написання цієї статті.

В історичному ракурсі соціальний образ може бути визначений як відображення у вигляді теоретичної моделі співвідношення регуляторних основ повсякденної поведінки певної спільності або динаміки явища минулого. Стосовно до предмету статті це поняття використано з метою створення узагальнюваного бачення сутності системи атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних інституціональних засад буденності південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століть. Зведення його до рівня мисленого конструкту дозволить побачити особливості внутрішнього соціального світу означеної спільності, висуне на передній план домінантні комбінації виявлених й проаналізованих у попередніх публікаціях принципів, норм, цінностей, переконань, упереджень та стереотипів. Являючи собою різновид науково-

історичної рефлексії, ця теоретична модель містить у собі інформацію про структуру свідомості, світогляду, когнітивної карти, про візирець поведінки селянства регіону.

Важливу роль у створенні теоретичної моделі соціального образу селянства Південної України дослідженої доби відіграв метод кваліметрії. За допомогою десятибальної шкали було проаналізовано кількісні та визначені якісні параметри рівнів цілераціональності, соціальної цінності та атрактивності. Критеріальною основою побудови мислених конструкцій в цьому контексті стали співвідношення ступенів значущості типів соціалізації, форм селянської самоорганізації, актуалізації трьох груп соціальних потреб, впливу видів свідомості та поширення в середовищі селянської спільності того чи іншого світогляду. Комплекс індикаторів, відповідно, склали прояви соціального, що зафіксовані у масових джерелах з історії Степової України кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Значущість та впливовість на повсякденні практики селянства соціальної свідомості, самосвідомості та підсвідомості можна визначити кваліметричною пропорцією 8:9:7. Відображення у ній факту надання першочергової уваги процесу й результатам станової соціалізації цілком природне, оскільки саме вони формували на соціально-ціннісному рівні підґрунтя для самоідентифікації сільського мешканця. Зведена до рівня соціального інституту землеробська праця у своїй статичності та динаміці визначала селянськість способу життя і стилю, когнітивної поведінки і образу мислення. Відчуття себе хліборобом було, згідно з цифровим показником, не лише субкультурною цінністю, а й орієнтиром, спрямування на який волі та дій забезпечувало ефективність господарської соціалізації й валідність знань релігійно-міфологічного змісту [1, 246].

Усвідомлення вірності селянського способу життя мотивувало до наступного кроку – сприйняття хазяйновитості як соціальної норми, а статусу господаря чи господині як відображення прийнятності останньої. Такий причинно-наслідковий зв'язок цілком пояснює, на нашу думку, дещо меншу кваліметричну значущість для південноукраїнських землеробів цілераціональних практик від соціально-ціннісних орієнтирів. До нього варто додати й трансформаційність характеру досліджуваної історичної доби, через який конкурентність та економічно обґрунтована соціальна успішність ще не отримали в середовищі селян регіону остаточного визнання. Доцільність та значущість їх, до речі, були не завжди зрозумілими для представників трьох нижніх страт сільського населення Степової України.

Аналіз змісту індикаторів першого критерію дозволив виявити певну вторинність соціальних, релігійних та міфічних впливів на повсякденні практики досліджуваної спільності. Але це у жодному разі не нівелювало вирішальної світоглядної значущості православ'я й не знижувало ролі етнічної самобутності хліборобів чи то українського, чи то російського походження в регіоні. На буденному рівні знання та якості з атрактивним підґрунтям в цьому контексті відігравали допоміжну роль стосовно до окреслених вище цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів. Такий зв'язок, наприклад, мав